

A középkori bálna-és delfinvadászat főbb jellemzői és módszerei

Kovács Fanni

Bevezetés

A *Navigatio Sancti Brendani abbatis* ír „utazásregény”⁶⁰⁰ tizedik fejezetében érdekes kép tárul az olvasó szeme elé: a műben szereplő, az észak-atlanti térséget bejáró szerzetesek útjuk során egyszer csak egy, a tengerből kiálló szárazföldre ütköznek. A fákkal tarkított kopár szigeten táborot vernek, azonban mikor tüzet gyújtanak, hogy elfogyasszák a magukkal hozott élelmet, a föld alattuk váratlanul megmozdul, a szerzetesek pedig csakis apátjuk – Szent Brendan – segítségével menekülnek meg végül. Mikor már mindannyian beszálltak a védelmet nyújtó bárkájukba, Szent Brendan így szól hozzájuk: „Nem sziget az, ahol voltunk, hanem egy hal, méghozzá az óceán halainak legkiválóbbika [...]”⁶⁰¹.

A középkori irodalom legismertebb bálna-toposza jelenik meg ebben a 6. században élt ír szent, Brendan tengeri utazását feldolgozó 9-10. század környékén keletkezett műben. A történet széles körben ismert és népszerű volt; már a késő antikvitásban keletkezett bestiáriumban, a *Physiologus*ban is feltűnik ez a magát szigetnek álcázó, hatalmas, gonosz halként ábrázolt bálna, amely a felszínen lebegve várja az odatévedő hajósokat. Mikor azok tüzet gyújtanak, a bálna megérzi, hogy ég a bőre, s ekkor a víz alá merül, magával rántva a mélybe a szerencsétlenül járt utazókat.⁶⁰² Ugyan a *Navigatioban* Isten és Szent Brendan közbenjárásával végül megmenekülnek a szerzetesek, azonban az ottfelejtett ételek a lángoló hátú bálnával együtt vesznek oda⁶⁰³.

E dolgozat célja a középkori bálna-és delfinvadászat bemutatása narratív források, valamint régészeti leletek alapján. Témája az antikvitásból eredő, hagyományos középkori bálnakép gazdasági funkcióval való bővülésének bemutatása, kitérve a cetek elejtésének és feldolgozásának különböző módjaira, fogyasztásukra és felhasználásukra. A dolgozat végül két példán keresztül szemlélteti, hogy a klímaváltozás hogyan befolyásolhatta vadászatukat, illetve hogyan indukálhatta 17. századra kiépülő iparág gazdasági fellendülését.

Az európai bálnavadászat kontextusa

⁶⁰⁰ *Navigatio Sancti Brendani abbatis – Szent Brendan apát tengeri utazása*, Ford. Majorossy Judit. (Szeged: SZTE BTK Történész Diákkör, 2001), 3.

⁶⁰¹ *Navitagtio*, 40-42.

⁶⁰² *Physiologus*, Ford. Michael J. Curley (Chicago, London: University of Chicago Press, 2009), 45-46.

⁶⁰³ *Navitagtio*, 40-42.

Kijelenthető, hogy bálnákkal és delfinekkal az emberiség kezdete óta érintkezünk; e kapcsolat első európai bizonyítéka egy Skóciában talált neolitikumi, embert ábrázoló faragott bálnacsont, írott feljegyzéseket és megfigyeléseket pedig már az ókortól kezdve készítettek a hajósok, akik földközi-tengeri, illetve Atlanti-partvidéki útjaik során számos bálna- és delfinfajjal találkoztak⁶⁰⁴. Ekkor még a cetek, főként raritásként, titokzatos lényként jelentek meg a korabeli gondolkodásban. Ugyan az emberek a történelem kezdete óta felhasználják a bálnákat és a delfineket (végig az Atlanti-óceán partvonalán, valamint Skandináviában és a Mediterráneumban is találtak bálnamaradványokat, illetve belőlük készült használati tárgyakat⁶⁰⁵), ezek azonban sokáig véletlenszerű és alkalmi zsákmányszerzési lehetőségek maradtak. Európában, a középkor folyamán fedezték fel bennük a gazdasági haszonszerzés lehetőségét, az első népcsoport, melynek tagjai szervezeten vadásztak bálnákra, feltehetően a baszkok lehettek, a Vizcayai-öbölben, és velük egy időben a Brit-szigeteken, valamint a Földközi-tenger térségében is folyhattak hasonló tevékenységek. Fontos azonban megjegyezni azt is, hogy annak ellenére, hogy vadászatuk már a középkorban is intenzív volt, az elejtett cetek mennyisége és elejtésük hatékonysága még meg sem közelítette az ipari bálnavadászat léptékeit.

A cetekről alkotott kép

Ami az írott forrásokból talán a legkönnyebben megismerhető, az a középkori emberek cetekről alkotott képe. Ezek a szövegek a kortárs olvasóik számára bizonyára természettudományos ismeretekkel is igyekeztek szolgálni, azonban ezen információk mára tudományos relevanciájukat elvesztve, leginkább a cetek kulturális megjelenéséről, értelmezéséről adnak tanúságot.⁶⁰⁶ Általánosságban elmondható, hogy az ismeretanyag javarésze empirikus módon jutott az emberek birtokába, azaz a bálnákról, delfinekről szóló szövegek szerzői vagy saját megfigyeléseik, vagy mások tengeri útjaik során szerzett tapasztalataik alapján írtak az állatokról. A megfigyelések jelentős része helytálló, a legtöbbször antik hagyományokra épülő középkori bestiáriumok és más cetekről beszámoló

⁶⁰⁴ Vicki Ellen Szabo, *Monstrous Fishes and the Mead-Dark Sea – Whaling in the Medieval North Atlantic*. (Leiden, Boston: Brill, 2008), 32-35, 40-42.

⁶⁰⁵ Youri van den Hurk, *On the Hunt for Medieval Whales – Zooarchaeological, historical and social perspectives on cetacean exploitation in medieval northern and western Europe* (London: Bar Publishing, 2020), 43.

⁶⁰⁶ Németh Linda, "A szerzőről és a *Kincses könyv* születésének körülményeiről," in: *A Kincses könyv bestiáriuma*, Ford. Németh Linda. (Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 2022), 17.

szövegek rögzítik azt, hogy az állatok vízi életmódjuk ellenére elevenesülők, valamint fel kell jönniük a felszínre levegőt venni. A firenzei Brunetto Latini *Kincses könyvének* bestiáriumban szót ejt arról is, hogy a delfinek általában nagy csoportokban úsznak együtt, illetve kicsinyeiket tejjel táplálják. Érdeemes kiemelni, hogy a delfin vemhességi idejének általa megadott időtartama –mintegy 10 hónap – is megközelítőleg pontos adat.⁶⁰⁷

Természetesen ezek a feljegyzések számos valótlan megfigyelést is tartalmaznak (pl.: a delfin szája a gyomra közelében található⁶⁰⁸), valamint sok részük kompiláció. Ennek eredménye az, hogy számos motívum – mindenekelőtt a *Navigatioban* is feltűnő lángoló hátú bálna – a legtöbb középkori ábrázolásban megjelenik. A cetekről szóló szövegekben, műfaji sokszínűségükből is adódóan, más arányban találhatóak meg a konkrét megfigyelések, a természettudományos ismeretek, valamint a bibliai értelmezések, erkölcsi tanítások.

Tengerek réme

Az arisztotelészi gondolkodás nyomán a bálnákat sokáig halként definiálták (annak ellenére, hogy épp Arisztotelész volt az, aki elválasztotta a bálnákat a halaktól, bár igaz, hogy az általa megalkotott „elevenesülő vízi hulló” kategória sem állt távol a halaktól⁶⁰⁹) és erre az antik örökségre épült rá az a keresztény hagyomány, mely a ceteket negatív tulajdonságokkal ruházta fel; ez a bevezetőben is idézett Szent Brendan történetben, valamint a *Physiologusban* is olvasható, összhangban a korabeli képi ábrázolásokkal. Ezek az attribútumok eredhetnek a középkori ember tengerképéből, melyben a beláthatatlan víztömeg veszélyes ismeretlenként, a világ végeként jelenik meg.

Fontos azonban megjegyezni, hogy az emberek nem mindig *csak* féltek a tengertől. Az Európát három oldalról határoló víztömeg az antik elgondolás mellett a skandináv és kelta kultúrában is megjelenik. Ez utóbbihoz tartozik a már sokszor emlegetett *Navigatio* is, melyben maga Szent Brendan is a Boldogság-szigetét, a Paradicsomot keresi.⁶¹⁰ Ebben a történetben a vizek ismeretlensége inkább lehetőség (a jóra és a rosszra egyaránt), mintsem kizárólagos veszélyforrás. A korszak tengertől való félelmének a természeti okok mellett

⁶⁰⁷ Brunetto Latini, *Kincses könyv: Az állatok tulajdonságainak elbeszélése*, Ford. Németh Linda. (Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 2022), 25.

⁶⁰⁸ Brunetto Latini, *Kincses könyv*, 25.

⁶⁰⁹ Aristotle, *Historia Animalium*, Ford. D'Arcy Wentworth Thompson. (Oxford: Clarendon Press, 1910), 273.

⁶¹⁰ Michel Mollat du Jourdin, *Európa és a tenger* (Budapest: Atlantisz, 1996), 60-61.

azonban történeti vonatkozásai is lehetnek: a középkori Európa tengerhez való viszonyulását nagyban formálta a vikingek 8-9. századi inváziója, mely hatására a tenger – elsősorban az északi térségben – mint támadási felület jelent meg⁶¹¹ és ebbe a képbe jól beleillik a bálna félelemkeltő ábrázolása. Továbbá, a bálna ördögi mivolta kapcsolatban állhat azzal az elgondolással is, miszerint valahol a nyílt tengeren a víz mélyén található a pokol⁶¹², illetve nem szabad elfelejteni Jónás és a cethal bibliai történetét sem.

Egy másik megközelítés: *Speculum regale - Konungs skuggsjá*

Érdeemes azonban kiemelni, hogy nem ez volt az egyetlen elgondolás a cetekről. Egy feltehetőleg a 13. század közepén keletkezett norvég királytükörben, a *Speculum regale-Konungs skuggsjá*-ban izgalmas leírást olvashatunk a bálnákról; ugyan ebben a szövegben is megtalálható számos bálna-toposz (mint például a Kraken), azonban sok esetben elszakad ezektől a korszakban meghatározó és népszerű képektől.⁶¹³ Ahogy a névtelen szerző megfogalmazta, a mű „információval és szórakozással, valamint sok gyakorlati ismerettel szolgál”⁶¹⁴. Ebben a didaktikus jellegű szövegben, melyben egy apa és fia párbeszédébe foglalva kapunk képet a skandináv világról, a szerző egy egész fejezetet szentelt az Izland körül élő bálnák és delfinek részletes leírásának.⁶¹⁵ A *Speculum regale* realiztikus ábrázolásai ezért egyedülállóak más írásokhoz képest. A szerző valószínűleg személyesen is ismerhette azokat a hajósokat és utazókat, akik információval szolgáltak neki és feltehetőleg ő maga is rendelkezett saját tapasztalatokkal. A norvég királytükör által felsorolt 21 különböző cetfaj – melyek mindegyikéhez egy testméretet is hozzárendel – nemcsak a valósághűen leírt külső jegyek alapján, hanem a bemutatott állatok a maival megegyező viselkedései mintázata mentén is könnyen beazonosíthatók.

Kulturális és gazdasági vonatkozás

A leglényegesebb különbség a *Speculum regale* és a többi példának hozott szöveg között az, hogy sem a *Navigatio*, sem a *Kincses könyv* nem ejt szót a cetek vadászatáról. Ugyan

⁶¹¹ du Jourdin, Európa és a tenger, 62-63.

⁶¹² Navigatio, 3-6.

⁶¹³ *The King's Mirror (Speculum Regale – Konungs Skuggsjá)*, Ford. Laurence Marcellus Larson (New York: Twayne Publishers, Inc., and The American-Scandinavian Foundation, 1917), XVI, 141.

⁶¹⁴ *The King's Mirror*, 141.

⁶¹⁵ *The King's Mirror*, 141.

az emberek velük való érintkezéséről mindegyik szöveg beszámol (sőt, az érintkezésen túl a *Kincses könyv*ben a delfinek ember iránt érzett szeretete is megfogalmazódik⁶¹⁶), azonban az állatok gazdasági felhasználása egyedül a norvég királytükörben jelenik meg. Ez jól példázza, hogy az európai gondolkodásban a cetek előbb jelentek meg kulturális vonatkozásban és ez a kép később bővült az állatok gazdasági funkciójával, vadászatukkal és felhasználásukkal.

Hozzájutás a cetekhez

Alapvető kérdés, mely a preindusztriális bálnavadászattal kapcsolatban felmerül, hogy az emberek hogyan férhettek hozzá ezekhez az állatokhoz, hiszen a középkori módszerek mellett a bálnák és delfinek megszerzése nem volt egyszerű feladat. Ilyen feltételek és technikák mellett az ipari vadászatuk kezdete előtt az emberek csak korlátozott mennyiségben tudták vadászni ezeket az állatokat. A felhasználásuk során jóval nagyobb arányban voltak jelen a természetes körülmények között elpusztult egyedek.

Alkalmi zsákmányszerzés

Ahogy napjainkban, úgy a középkorban is számos bálna- és delfinfaj feneklett meg a sekély vizekben és sodródott ki a partra, akár betegség, akár a sekély vízben megzavarodó tájékozódási képességeik miatt. Esetenként nagyobb cetfélék tetemei is partra vetődhettek, az ott élő közösségek pedig előszeretettel csupaszították le és hasznosították ezeket a véletlenszerűen megtalált tetemeket. A források beszámolnak arról, hogy ilyen szerencse esetén az egész közösség osztozott a javakban, azonban számos olyan szöveget is ismerünk, melyekből kiderül: gyakran szabályozták, hogy a partra vetett bálna kinek a tulajdonát képezi. A 11. században keletkezett norvég *Gulathing* törvénykönyv részletes leírást ad arról, ki részesedhet az állatokból, hogyan és kinek kell adózni belőlük⁶¹⁷. A svéd érsek, Olaus Magnus az *Északi népek leírása* című, 1555-ben készült művében egy külön fejezetet szentel annak, hogy a part menti közösségek hogyan fogják el a megfeneklett bálnákat:⁶¹⁸

⁶¹⁶ Brunetto Latini, *Kincses könyv*, 25. Érdekes szempont, hogy szemben a gonosz, veszélyforrásként megjelenő bálnákkal, a delfinek szelíd, az embert segítő és szerető lényekként jelennek meg a *Kincses könyv*ben. Ezen ellentét bemutatására azonban túlmutat a dolgozat célkitűzésén.

⁶¹⁷ *The Earliest Norwegian Laws; Being the Gulathing Law and the Frostathing Law*, Ford. Laurence M. Larson (New York: Columbia University Press, 1935), 150

⁶¹⁸ Olaus Magnus, *A Description of the Northern Peoples Volume III*. Ford. Peter Fisher and Humphrey Higgens (London: Hakluyt Society, 1998), 590.

„A bálna elképesztő mohósággal száguld, hogy felfalja a heringeket, [...] emiatt gyakran kerül veszélybe a homokpadok között, amely az apály és a dagály folytonos váltakozása miatt lecsupaszodik és nem engedi a csapdába esett szörnynek, hogy visszatérjen a mélybe. Ekkor hatalmas farkával csapkodni kezd, mellyel mély árkot képez maga körül és a minden oldalról elzáródó homok megakadályozza, hogy elússzon, fészekként veszi körbe. Mikor az emberek ezt megneszelik, gyorsan odacsődülnek és rögzítő kötelekkel lekötözik az állatot, erős horgonyokat fúrnak az álkapcsába és a fején lévő légzőnyílásba, hogy meggátolják a szökését, ha a dagály visszatér. Egyesült erővel kivonszolják a partra [...]. Fortuna szerencséje mosolyog rájuk miután szétosztották egymás között a zsákmányt és mindenki visszatérhet megszokott tevékenységeihez, míg egy még kívánatosabb példány útjukba nem kerül.”⁶¹⁹

A szöveg jól példázza, hogy a bálnák tetemei ritkák, de ismertek voltak a parti népek életében. Ugyan a nagyméretű cetfajok valószínűleg már elpusztultak, mikor az emberek rájuk találtak a parton, azonban, a leírás arról is szolgál információval, hogy hogyan ölték meg az esetlegesen még haldokló egyedeket. Érdeemes megjegyezni azt is, hogy ebben a 16. század közepén született műben a bálna alapvetően még mindig egy falánk és agresszív lényként jelenik meg, aki olyan ostoba, hogy az élelem hajszolása közben önhibájából megfeneklik. Ostobaságuk ugyanennek a fejezetnek egy másik részletében is megnyilvánul; Olaus Magnus elbeszélése szerint a cetekkel néha megesik, hogy elalszanak a sekély vízben és nem tűnik fel nekik, hogy időközben kisodródtak a partra, ezáltal könnyűszerrel válnak az emberek prédájává.⁶²⁰ Fortuna, valamint a „még kívánatosabb példány” megemlítése kifejezi, hogy a helyiek a partra vetett bálnákra sokszor Isten vagy a szerencse ajándékaként tekintettek, valamint ezek a hatalmas állatok értékes erőforrások voltak számukra. Ahogy azonban a szövegrészlet is tanúskodik róla, hamar megindult az állatok szervezett vadászata is.

Nyílt vízi vadászat

A bálnák nyílt tengeren való elejtése veszélyes feladat volt; a legtöbb esetben a vadászok 2-3 fős csapatokban, csónakokba tömörülve próbálták bekeríteni és szigonyokkal halálra sebesíteni a nagyobb testű bálnákat. Amennyiben sikerrel jártak, az elejtett egyedeket a csónakhoz kötötték és a partra szállították.⁶²¹ Ugyan, már egy haldokló bálna megölése is számos rizikófaktort tartogatott magában, a tengeri vadászat ennél messzemenően

⁶¹⁹ Olaus Magnus, *A Description of the Northern Peoples Volume III*. Ford. [angolról] Kovács Fanni (London: Hakluyt Society, 1998), 590-592.

⁶²⁰ Olaus Magnus, *A Description of the Northern Peoples*, 601.

⁶²¹ Szabo, *Monstrous Fishes*, 64.

veszélyesebbnek számított: a vadászoknak a nyílt vízben kellett olyan közel kerülniük a bálnához, hogy szigonyukat az állat testébe fúrassák. Ezt a műveletet egészen addig ismételték meg újból és újból, míg a bálna halálos sebet nem kapott vagy el nem vérzett. Azonban, a megtámadott állat ösztönösen védekezni kezdett, ami akár a vadászok életébe is kerülhetett; ha a bálna például a szigonyozás közben alámerült a vízbe, a szigony következtében magával rántotta támadóit is, egyes esetekben pedig a megsebzett állat maga támadott rá a csónakokra. A bálnavadászok tehát a legtöbb esetben életüket kockáztatták egy-egy elejtett példányért.

Delfinek vadászata

A zsákmányszerzés egy másik módja az úgynevezett hajtóvadászat volt.⁶²² Ebben az esetben egy szervezett akció keretében a hajósok kereplőkkel vagy egyéb eszközökkel nagy zajt csapva egy sekély vizű öbölbe, vagy egyenesen a partra terelték az állatokat, ahol lemészárolták őket. A zsákmányszerzés módjából adódik, hogy ezzel a technikával általában kisebb fajokat – alapvetően delfineket – ejtettek el, a leggyakrabban gömbölyűfejű delfineket, barnadelfineket, illetve disznódelfineket, vagy más kis testű csőrösceteket, hiszen a nagy bálnákat nem tudták volna ezekkel a módszerekkel a partra terelni. Nem mellesleg, az is fontos szempont, hogy ezek a fajok nagyobb csoportokban mozognak együtt. A Feröer-szigeteken a 9. századtól kezdve maradtak fenn írásos források arra vonatkozóan, hogy a gömbölyűfejű delfineket a hármásával csónakokba tömörülő vadászok a partra hajtják, majd bunkósbottal vagy törökkel mészárolják le őket,⁶²³ a *Speculum regale* pedig a következőkről számol be: „Állandóan üldözik és százával hajtják ki őket a partra, ahol sokukat elejtik, ételmet biztosítva ezáltal az embereknek. A kis bálnáknak más fajtáik is vannak, mint például a disznódelfin és a gömbölyűfejű delfin.”⁶²⁴

⁶²² Ole Lindquist, *Whales, dolphins and porpoises in the economy and culture of peasant fishermen in Norway, Orkney, Shetland, Faroe Islands and Iceland, ca.900 – 1900 A.D., and Norse Greenland, ca.1000 – 1500 A.D.* (St. Andrews: University of St Andrews, 1994) 311-330.

⁶²³ Lindquist, *Whales, dolphins and porpoises*, 323-324.

⁶²⁴ The King's Mirror, Ford. [angolról] Kovács Fanni. 141.

Vadászott fajok

A középkorban alapvetően a természetes partra vetődések következtében jutottak az emberek bálnához, azonban a cetek iránt fellépő érdeklődés következtében a szervezett vadászatuk is egyre elterjedtebbé vált. A korabeli módszerekkel és eszközökkel a nagytestű, gyorsan mozgó fajok – mint például az ámbráscet vagy a források által grampusként emlegetett kardszárnyú delfin – vadászata lehetetlen volt, azonban a komótosabb, valamivel kisebb sziláscetek – akár a simabálna, vagy a norvégok által kedvelt csukabálna – viszonylag könnyen elejthetőnek számítottak. A simabálna angol neve (right whale) is arra utal, hogy az állat kedvelt, vadászatra alkalmas volt.⁶²⁵ A középkor folyamán a legintenzívebben vadászott delfin, feltehetőleg, a már többször is említett gömbölyűfejű delfin lehetett, azonban a különösen az 1000 és 1300-as évek régészeti leleteire fókuszáló archeozoológiai vizsgálatok még a disznó-, illetve barnadelfint, valamint a palackorrú delfin vadászatát tartják még különösen gyakorinak.⁶²⁶

Az állatok felhasználása

Ahogy napjainkban az inuitok vagy néhány őslakos népcsoport Alaszkában, úgy a középkorban is a part menti közösségek a bálnának alapvetően minden részét hasznosították. Egy-egy partra vetett állat hatalmas mennyiségű erőforrással látta el ezeket a településeket; jól szemlélteti ezt Olaus Magnus leírása, miszerint csupán „egyetlen bálna húsának, zsírjának és csontjainak elszállításához akár 300 szekérre is szükség lehetett”⁶²⁷. Ez a rengeteg hús, melyről azt írja, általában a halakhoz hasonlóan sózva tartósítottak, a közösség minden tagját hosszú időre ellátta étellel, a bőrből és kiszáritott belsőségekből cipőt, ruhát, illetve köteleket készítettek. Különösen érdekesek a szöveg mellé készített illusztrációk, melyek bálnacsontok több lehetséges felhasználási módját mutatják be; a legnagyobb darabokból akár házakat, a kisebbekből kerítést, a csigolyákból pedig apró székeket készítettek.⁶²⁸ A kisebb csontdarabokat eszközként használták, és Európa-szerte népszerűek voltak a belőlük készített faragott ékszerek. Mindemellett, azonban a bálna

⁶²⁵ Szabo, *Monstrous Fishes*, 88.

⁶²⁶ van den Hurk, *On the Hunt for Medieval Whales*, 62.

⁶²⁷ Olaus Magnus, *A Description of the Northern Peoples*, 600.

⁶²⁸ Olaus Magnus, *A Description of the Northern Peoples*, 604-610.

legértékesebb részének a zsírja számított; a norvég püspök arról is beszámol, hogy a bálnazsírral és faggyúval bekent csónakok ellenállóbbá váltak a jeges vízzel és a faggal szemben, valamint a zsírból kifőzött olajat lámpákba töltve világításként tudták használni.⁶²⁹ Érdeemes még megemlíteni egy különleges alapanyagot, az ámbrát – az ámbráscet belében képződő viaszzerű, sötét masszát, mely az állat elfogyasztott táplálékának az általa megemészthetetlen részeit tartalmazza. Emésztésük során ezt a bálnák felöklendezik, a helyi lakosok pedig előszeretettel gyűjtötték össze – valamint, ha úgy adódott, a partra vetett állat testéből is kivágták – ezt a vízfelszínen lebegő, igen értékes anyagot, melyből gyógyszereket majd később parfümöt is készítettek.⁶³⁰

Hosszú távú szemlélet

Az, hogy a partra vetett vagy le vadászott bálnáknak az emberek minden részét hasznosították, a legtöbb esetben a szükség és a takarékoság következménye lehetett, azonban nemcsak bálnákat feldolgozó emberek leleményességéről maradtak fenn információk; a már említett *Speculum regale* a halászok hosszú távú szemléletéről és környezetük mély ismeretéről is tanúskodik:

„Van egy [...] bálnafajta, amelyet "halhajtónak" neveznek, és amely talán a leghasznosabb az ember számára; mert a heringet és minden más halat a szárazföld felé hajtja a nyílt óceánból, mintha az Úr rendelte és küldte volna erre a célra. Ez a feladata mindaddig, amíg a halászok a halássterületen békét tartanak. [...] Jó táplálékot adnának, ha az emberek vadászhatnának rájuk, de senkinek sem szabad kifogni vagy bántani őket, mivel olyan nagy és állandó szolgálatot tesz az embereknek.”⁶³¹

A szövegben megjelenő „halhajtó” a barázdásbálnával azonosítható, mely a kékbálna után a második legnagyobb cetfajta.⁶³² A korabeli hajósok megfigyelései helytállóak, az említett faj valóban fogyaszt nagy számban heringet is, melyeket pár fős csoportokban terelnek össze és nyelnek el. Arra, hogy a barázdásbálna fontos szerepet tölt be a tengerek ökoszisztémájában korábban is rájöttek az emberek, ugyanis már a *Gulathing jog* is bünteti vadászatát, épp azért, mert a bálna táplálkozása során összetereli a halrajokat, melyből aztán az emberek is tudtak bőségesen halászni. Ugyan ökológiai tudatosságnak ez még nem

⁶²⁹ Olaus Magnus, *A Description of the Northern Peoples*, 602.

⁶³⁰ Szabo, *Monstrous Fishes*, 90-91.

⁶³¹ *The King's Mirror (Speculum Regale – Konungs Skuggsjá)*, Ford. [angolról] Kovács Fanni, 127

⁶³² Szabo, *Monstrous Fishes*, 186.

nevezhető, azonban jól megragadható a szövegben a preindusztriális gondolkodás hosszú távú szemlélete, mely nemcsak felismerte, hogy más erőforrások hozzáférhetősége is függhet a bálnák táplálkozásától, hanem szabályozásaival igyekezett ezt a hozzáférhetőséget tartósan biztosítani.⁶³³ Ez a szemléletmód önmagában is különlegesnek számít, azonban a *Speculum regale* halhajtót bemutató soraiban még valami megfogalmazódik, mely igazán egyedülállóvá teszi a szöveget; Isten teremtményeként, és a halászok békés segítőjeként a barázdásbálna szöges ellentéte a *Physiologus* gonosz halának, vagy ahogy Vicki Ellen Szabo fogalmaz, „a rossz bálnák antitézise”.⁶³⁴

A cetek fogyasztása

A bálnavadászat sokáig alapvetően a helyiek megélését szolgálta, azonban a 11-12. századtól kezdve a kereskedelem fellendülésével a cetek húsa egyre gyakoribbá vált a nyugat-európai piacokon. Általánosságban, két ténytet lehet megállapítani a cetek fogyasztásával kapcsolatban. Először is, annak ellenére, hogy a cetek húsa vöröshús, fogyaszthatóak voltak a böjti napokon is, hiszen a középkori elgondolás alapvetően halakként tekintett ezekre az állatokra.⁶³⁵ Így, az egyház tagjai és az egyház tagjait vendégül látó társadalmi elit körében fokozott igény volt a bálnahúsról.⁶³⁶ A partra vetődött vagy alkalmilag elejtett bálnák bőséges élelemmel látták el a helyi lakosságot, azonban éppen hatalmas méreteik miatt a hús nagy része a feldolgozás alatt megromlott⁶³⁷, így kereskedelemre kevésbé volt alkalmas. Másodsor, az északi és nyugat-európai piacokon a delfinhús dominált, mely állatok méretükből adódóan könnyebben és nagyobb számban lemészárolhatóak, illetve feldolgozhatóak voltak. Az írott források arra engednek következtetni, hogy a cethús magas presztízsű volt és leggyakrabban a társadalmi elit jutott hozzá. A 12-13. századi delfinek fogyasztásáról beszámoló holland és flamand szövegek általában a vagyonos embereket említik meg⁶³⁸. Angliában, és több más országban pedig törvényileg szabályozták, hogy

⁶³³ Richard Keyser and Abigail P. Dowling, “Introduction,” in *Conservation’s Roots – Managing for Sustainability in Preindustrial Europe, 1100 – 1800*, ed. Abigail P. Dowling and Richard Keyser (New York, Oxford, Berghahn, 2020), 1-6.

⁶³⁴ Szabo, *Monstrous Fishes*, 187.

⁶³⁵ Szabo, *Monstrous Fishes*, 84.

⁶³⁶ Youri van den Hurk, et al. “Medieval Whalers in the Netherlands and Flanders: Zooarchaeological Analysis of Medieval Cetacean Remains,” *Environmental Archaeology*, 27:3 (2022) 244.

⁶³⁷ Szabo, *Monstrous Fishes*, 85-88.

⁶³⁸ Youri van den Hurk, et al. “Medieval Whalers in the Netherlands and Flanders,” 247.

minden partra vetett bálna a király tulajdonát képezi, az uralkodó azonban ezt a jogot odaadományozhatta az egyháznak vagy egy helyi birtokosnak⁶³⁹. A régészeti leletek is ezt támasztják alá, számos középkori bálnalelőhelyet megvizsgálva levonható az a következtetés, miszerint a cetek felülreprezentáltak a társadalmi elit tartózkodási helyei (kastélyok, egyházi létesítmények) körül.⁶⁴⁰ Ezt a képet azonban torzítja, hogy a konyhajegyzékek és egyéb kiváltságokról vagy üzletekről szóló források természetüktől fogva inkább a gazdagokról, valamint a szokásostól eltérő eseményekről számolnak be, így arról kevesebbet olvashatunk, hogy a mindennapi életnek mennyire képezhette részét a cethús, illetve milyen mértékben jutottak hozzájuk a kevésbé vagyonos társadalmi rétegek.

Összességében tehát, elmondható, hogy a kereskedelmi célú vadászatban eleinte a delfinek húsa dominált, a bálnákat később zsírukért kezdték hatalmas mennyiségben vadászni, húsuikat pedig alapvetően az arra rászoruló közösségek fogyasztották. Tágabb kontextusban a cetek fogyasztása beleillik Fernand Braudel azon elképzelésébe, miszerint a preindusztriális társadalmakban a „kevésbé megszokott ételek” esetében (a bálnák és delfinek húsa mindenképpen ebbe a kategóriába tartozik) fennáll a felesleges és a szükséges ellentéte:⁶⁴¹ a delfinhús a gazdagok fényűzése, míg a part menti népek rosszminőségű bálnahús fogyasztása sokszor (bőjti) szükségleteik kielégítését szolgálja.⁶⁴²

Bálnavadászat és környezeti változás

Az észak-atlanti térség

Azt, hogy a bálnahús hogyan látta el élelemmel a helyi lakosságot, jól példázza az észak-atlanti térség bálnavadászata. A régió bemutatása nemcsak azért érdekes, mert a középkorban itt volt a legintenzívebb a cetek vadászata, hanem mert az északi szigetek gazdálkodásán keresztül jól megragadható, hogy egy környezeti változás hogyan alakíthatja a bálnák vadászatát.

⁶³⁹ van den Hurk, et al., “Medieval Whalers in the Netherlands and Flanders,” 244.

⁶⁴⁰ van den Hurk, et al., “Medieval Whalers in the Netherlands and Flanders,” 248.

⁶⁴¹ Fernand Braudel, *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen.* (Budapest: Gondolat, 1985), 185.

⁶⁴² Braudel, *Anyagi kultúra*, 223.

Az észak-atlanti térség alatt alapvetően az 50. és 70. szélességi fok közti területet értjük, melynek nyugati határa Új-Fundland, keleten pedig a Skandináv-félsziget.⁶⁴³ Az Atlanti-óceán ezen részén hajózott szerzeteseivel a *Navigatioból* ismert Szent Brendan, majd az ír felfedezők után a 9-10. században az itt található szigetek a vikingek és norvégok által népesültek be. A viking és norvég expanzió 825-ben ért el a Feröer szigetekre, 870-ben Izlandra, 985-ben Grönlandon is megtelepedtek, az ezredforduló környékén pedig átkelve az Atlanti-óceánon Új-Fundlandot is elérték.⁶⁴⁴ Ezeken az addig ember által alig ismert területeken egy gyakorlatilag érintetlen ökoszisztéma várt a telepésekre, akik hamar importálták a kontinens kultúráját és gazdálkodási szokásait.

Középkori klímaanómália

Az, hogy ezeken a növénytermesztés és állattartás szempontjából marginális területeken is folyhatott mezőgazdasági tevékenység, a korszak klimatikus viszonyainak köszönhető. A 10-13. század közötti éghajlati periódust középkori klímaoptimumnak, vagy klímaanomáliának szokás nevezni, utalva arra, hogy Nyugat-Európát és az észak-atlanti térséget egy alapvetően melegebb és szárazabb éghajlat jellemezte, melynek következtében Grönlandon és Izlandon is művelhetővé váltak a földek.⁶⁴⁵ Azonban, ez az időjárási szélsőségektől mentes, stabil klíma nemcsak a norvégok megtelepedését biztosította a térségben. A régészeti leletek és a természettudományos vizsgálati módszerek arról tanúskodnak, hogy ezekben az időkben kiemelkedően sok bálna-és delfinfaj élt az Atlanti-óceán északi részén.⁶⁴⁶ Ez feltételezhetően annak is köszönhető, hogy az évszázadokon keresztül tartó stabil klíma fokozta a vizek produktivitását és ezáltal nagyobb mennyiségű élelemmel tudta ellátni az állatokat, valamint az átlagosan 1-2 Celsius fokkal melegebb tengerfelszíni hőmérséklet biztosította, hogy számos szubtrópusi bálnafaj is felúszhasson egészen Grönlandig táplálkozni⁶⁴⁷. Természetesen, nemcsak az éghajlati stabilitás volt az egyetlen tényező, amely előidézhette a ceteknek ezt a fokozott jelenlétét. Napjainkban igen nehéz feladat rekonstruálni kiterjedésüket, hiszen az ipari bálnavadászat

⁶⁴³ Szabo, *Monstrous Fishes*, 76.

⁶⁴⁴ Szabo, *Monstrous Fishes*, 70.

⁶⁴⁵ Wolfgang Behringer, *A klíma kultúrtörténete – A jégkorszaktól a globális felmelegedésig* (Budapest: Corvina, 2017), 110-113.

⁶⁴⁶ Szabo, *Monstrous Fishes*, 75, 78.

⁶⁴⁷ Szabo, *Monstrous Fishes*, 81.

következményeképpen több millió egyed hiányzik az óceánokból, ezáltal nem egyértelmű, hogy a klíma idézte-e elő a 13. században a fajok fokozott jelenlétét vagy egyszerűen csak a jóval nagyobb populációk jóval szélesebb elterjedéséről van szó. Mindenesetre, az a következtetés biztosan levonható, hogy a korszakból fennmaradt írott források bálnákkal kapcsolatos terjedelmes és színes szókinccse – mint amivel a *Speculum regale*ban találkozunk – alátámasztja, hogy a cetek nagy számban voltak jelen az északi települések környékén, valamint, hogy ezek az északi telepések kapcsolatba léptek velük.

De milyen kapcsolatról lehetett itt szó? Az archeozoológiai vizsgálatok alapján – melyek a régészeti leletek genetikai összetételét vizsgálják – be lehet azonosítani, hogy a különböző időszakokból származó élelmiszermaradványok milyen arányban tartalmazzak bálnacsontokat. A vizsgálatok azt az eredményt mutatják, hogy Grönlandon és Izlandon a tengeri élőlények – köztük bálnák – fogyasztása először a megtelepedés korai szakaszában volt domináns, mikor az odaköltözők egyedül a helyi erőforrásokra támaszkodhattak.⁶⁴⁸ Idővel azonban, ahogy ezeken az északi szigeteken is egyre elterjedtebbé vált a mezőgazdálkodás, a tengeri emlősök fogyasztása erősen visszaszorult egészen a 14. század közepéig, mikor újból megnőtt a számuk a leletekben.⁶⁴⁹ Ez két tényezővel állhat összefüggésben. Egyrészt, pár évszázad földművelés után az északi telepések olyan ökológiai károkat okoztak a szigetek érzékeny ökoszisztémáiban, melyek következtében sokszor kénytelenek voltak más élelmiszerforrásokat keresni és ezek lehetett a cetek, másrészt, az 1300-as évektől kezdődő éghajlati változás következtében egyre gyakoribbá váltak az időjárási szélsőségek, a térségben pedig a csapadékosabb és hidegebb periódusok.⁶⁵⁰ Ez a globális jelenség – a kis jégkorszak – ellehetetlenítette az északi szigeteken való mezőgazdasági tevékenységet, épp ezért a még itt élő lakosok rászorultak a különböző tengeri erőforrásokra.

Grönlandi bálnák a sarkkörön túl

⁶⁴⁸ Szabo, *Monstrous Fishes*, 72-73.

⁶⁴⁹ Szabo, *Monstrous Fishes*, 74.

⁶⁵⁰ Sam White, "The Real Little Ice Age," *The Journal of Interdisciplinary History* 44(3), (2014): 327.

Természetesen, ez a példa szélsőséges esetnek számít, azonban jól szemlélteti, hogy a bálnák fogyasztását hogyan tudja befolyásolni az éghajlat. Európa-szerte azonban – főleg a 12. századtól kezdve – nem húsként vadászták őket; az állat legértékesebb része a zsír, és az ebből kifőzött olaj volt. A technika fejlődésével a középkor végére, a kora újkor elejére, egyre nagyobb számban és hatékonyabban tudták leölni majd feldolgozni a bálnákat. A dolgozat vége – mintegy kitekintésként – Dagomar Degroot munkája alapján⁶⁵¹ azt kívánja szemléltetni, hogyan függ össze a kereskedelmi célú bálnavadászat fellendülése a középkor végétől érzékelhető kis jégkorszakkal.

Ahogy a klímaváltozás napjainkban is átrendezi az erőviszonyokat az északi sarkon, úgy a kis jégkorszak is gazdasági változásokat vont maga után a térségben. Jelenleg az úszó jég visszaszorulásáról van szó, mely új hajózási útvonalakat és kőolaj-lelőhelyeket tesz elérhetővé, a 15. század végén, illetve a 16. században azonban a lehülő klíma a jég kiterjedését okozta, mely elősegítette azokat az expedíciókat, melyek a jégtáblákon keresztül egyre feljebb és feljebb hatoltak a térségben.⁶⁵² A legészakibb pont, melyre angol és holland hajósok a 17. századig eljutottak a Spitzbergák szigete volt. A hajósok útjuk során megfigyelték, hogy a környezetükben számos nagytestű, lassú mozgású bálna él; ezzel természetesen felkeltették az angol, holland, illetve baszk bálnavadászok figyelmét.

A grönlandi bálna természetes élőhelye a jégtakaró körüli sekély vizek. Valószínűsíthető, hogy a kis jégkorszak következtében nagyobb mértékben kiterjedő északi jég a faj nagyobb elterjedését biztosította, hiszen a megváltozó klimatikus viszonyok tágították életterüket. Erről tanúskodnak azok a hajónaplók is, melyek a bálnák igencsak gyakori, csoportos megjelenéséről számolnak be⁶⁵³. Nem meglepő, hogy még a zord időjárási körülmények sem tántorították el a bálnavadászokat a Spitzbergákon való munka megkezdésétől. A komótos grönlandi bálnáknak nem csak előfordulása volt ideális számukra; leölésük után a szalonnarétegnek köszönhetően a felszínen lebegtek és testük rengeteg zsírt tartalmazott.⁶⁵⁴ Érdekes az is, hogy napjainkban egyáltalán nem jellemző a bálnákra a

⁶⁵¹Dagomar Degroot, “Will climate change cause conflict in the Arctic? Searching for Answers in the Past,” *Historical Climatology* (2017): Letöltve: 2023. 04. 05. <https://www.historicalclimatology.com/features/will-climate-change-cause-conflict-in-the-arctic-searching-for-answers-in-the-past>

⁶⁵² Degroot, “Will climate change cause conflict in the Arctic?”

⁶⁵³ Degroot, “Will climate change cause conflict in the Arctic?”

⁶⁵⁴ Degroot, “Will climate change cause conflict in the Arctic?”

csoportos felbukkanás, azonban feltételezhető, hogy az évszázadok óta tartó bálnavadászat következtében lényegesen megfogyatkozó populáció már máshogy épül fel.

Az írott források és a különböző természettudományos vizsgálatok eredményei összefüggést mutatnak; minél hidegebb volt egy év, annál nagyon eséllyel volt bőséges a bálnafogas. A 16. és 17. század között a leghidegebb periódusában tartó kis jégkorszak lehetővé tette, hogy a bálnavadászat egy nagy haszonszerzéssel kecsegtető, bőséges zsákmánnyal járó ágazattá váljon. A Spitzbergákon és a körülötte elhelyezkedő kisebb szigeteken a part mentén feldolgozó üzemek alapultak, ahol a bálnák feldarabolt zsíros szalonnáját olajjá főzték ki. A térségben versengő angol és holland vadászok egy-egy melegebb (és ezáltal bálnákban szűkösebb) évben még kárt is tettek egymás telepeiben, a konkurencia legyőzése érdekében.⁶⁵⁵

A bőséges zsákmányszerzési lehetőség mellett még egy szempont van, mely megmutatja, hogy a kis jégkorszak hogyan tette különösen jövedelmezővé az északi bálnavadászatot. A hidegebb és ezzel gyakran társuló csapadékosabb időszakokban – melyek a bálnák bőségét eredményezték – kevesebb növényi olajat tudtak előállítani, ugyanis ezek az időjárási körülmények negatívan befolyásolták a repce, len és kender termesztését. Így a kis jégkorszak „fagyos periódusaiban” nemcsak a bálnák nagy számú előfordulásának köszönhetően lehetett több olajat eladni, hanem betölthették azt a piaci rést is, melyet a hideghez alkalmazkodni nem tudó növények hagytak maguk után. Ezt a feltételezést alátámasztja az a tény is, hogy statisztikai vizsgálatok alapján a bálnaolaj ára mindig a hidegebb, és ezáltal a növénytermesztés szempontjából kevésbé ideális periódusokban emelkedett.⁶⁵⁶

Ez a bálnavadászatra különösen alkalmas időszak azonban nem tartott sokáig. A változás azonban elsősorban nem a kis jégkorszakkal, hanem az egyre nagyobb mértékben és hatékonysággal űzött vadászattal függött össze, mely a grönlandi bálna majdnem teljes eltűnését vonta maga után. A jelentősen megfogyatkozott grönlandi-bálnapopuláció a 18. század elejére az egymással versengő angol és holland társaságokat a melegebb vizeket

⁶⁵⁵ Degroot, “Will climate change cause conflict in the Arctic?”

⁶⁵⁶ Degroot, “Will climate change cause conflict in the Arctic?”

kedvelő ámbráscetek iránt tette érdekelté, melyek a technika fejlődésével egyre inkább elejthetővé váltak.

Összegzés

Összességében tehát elmondható, hogy ugyan megközelítőleg sem olyan mértékben, mint az ipusztuális bálnavadászat idején, de a középkor folyamán végig jellemző volt a különböző bálna-és delfinfajok intenzív vadászata. Ez a part menti közösségek szükségéből eredt, valamint a 11-12. században Európa-szerte általánosan fellendülő kereskedelem következtében a delfinek fogyasztása is egyre elterjedtebbé vált. A késő középkortól kezdve a nagy testű sziláscetek vadászata is fellendült, elsősorban az észak-atlanti térségben. Mint ahogy a spitzbergáki példa is szemléltette, a korszak éghajlati változása, átformálva a régió gazdasági erőviszonyait, még nyereségesebbé tudta tenni a cetek vadászatát. Fontos azonban megjegyezni, hogy mikor ezen ágazat gazdasági fellendüléséről beszélünk, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az állatok nagymértékű leölése felbecsülhetetlen mértékű ökológiai károkat vont maga után és drasztikus mértékben lecsökkentette a ma élő bálna, illetve delfinpopulációk számát, valamint számos fajt a kihalás szélére sodort.

Bibliográfia

Elsődleges források

Aristotle. *Historia Animalium*. Ford. D’Arcy Wentworth Thompson. Oxford: Clarendon Press, 1910

Latini, Brunetto. *Kincses könyv: Az állatok tulajdonságainak elbeszélése*. Ford. Németh Linda. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 2022.

Magnus, Olaus. *A Description of the Northern Peoples Volume III*. Ford. Peter Fisher and Humphrey Higgens. London: Hakluyt Society, 1998.

Navigatio Sancti Brendani abbatis – Szent Brendan apát tengeri utazása. Ford. Majorossy Judit. Szeged: SZTE BTK Történelem Diákkör, 2001.

Physiologus. Ford. Michael J. Curley. Chicago, London: University of Chicago Press, 2009.

The King’s Mirror (Speculum Regale – Konungs Skuggsjá). Ford. Laurence Marcellus Larson. New York: Twayne Publishers, Inc., and The American-Scandinavian Foundation, 1917, XVI.

Szakirodalom

Braudel, Fernand. *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV-XVIII. század: A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és lehetetlen*. Budapest: Gondolat, 2004.

Behringer, Wolfgang. *A klíma kultúrtörténete – A jégkorszaktól a globális felmelegedésig*. Budapest: Corvina, 2017.

Degroot, Dagomar. “Will climate change cause conflict in the Arctic? Searching for Answers in the Past,” *Historical Climatology* (2017): Letöltve: 2023. 04. 05. <https://www.historicalclimatology.com/features/will-climate-change-cause-conflict-in-the-arctic-searching-for-answers-in-the-past>

van den Hurk, Youri et al. “Medieval Whalers in the Netherlands and Flanders: Zooarchaeological Analysis of Medieval Cetacean Remains,” *Environmental Archaeology*, 27:3 (2022).

van den Hurk, Youri. *On the Hunt for Medieval Whales – Zooarchaeological, historical and social perspectives on cetacean exploitation in medieval northern and western Europe*. London: Bar Publishing, 2020.

du Jourdin, Michel Mollat. *Európa és a tenger*. Budapest: Atlantisz, 1996.

Keyser, Richard and Abigail P. Dowling, "Introduction," in *Conservation's Roots – Managing for Sustainability in Preindustrial Europe, 1100 – 1800*, ed. Abigail P. Dowling and Richard Keyser. New York, Oxford, Berghahn, 2020.

Lindquist, Ole. *Whales, dolphins and porpoises in the economy and culture of peasant fishermen in Norway, Orkney, Shetland, Faroe Islands and Iceland, ca.900 – 1900 A.D., and Norse Greenland, ca.1000 – 1500 A.D.* St. Andrews: University of St Andrews, 1994.

Navigatio Sancti Brendani abbatis – Szent Brendan apát tengeri utazása. Ford. Majorossy Judit. Szeged: SZTE BTK Történész Diákkör, 2001, 3-21.

Németh Linda. "A szerzőről és a *Kincses könyv* születésének körülményeiről," in: *A Kincses könyv bestiáriuma*, Ford. Németh Linda. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 2022.

Szabo, Vicki Ellen. *Monstrous Fishes and the Mead-Dark Sea – Whaling in the Medieval North Atlantic*. Leiden, Boston: Brill, 2008.

The Earliest Norwegian Laws; Being the Gulathing Law and the Frostathing Law, Ford. Laurence M. Larson New York: Columbia University Press, 1935.

White, Sam. "The Real Little Ice Age," *The Journal of Interdisciplinary History* 44(3), (2014).